

A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET ÓHAJTÁSA

Maurice Halbwachs: Az emlékezet társadalmi keretei

Ma már szinte közhelyesnek tűnik kimondani azt, hogy az emlékezet problémája az elmúlt három-négy évtized egyik legtöbbször tárgyalt kérdése volt, mely a filozófiától és az irodalomtudománytól a néprajzon és a szociológián át a pszichológiáig és a történelemtudományig egy sor diszciplínát mélyen érintett, sőt bizonyos értelemben fel is forgatott. Ez az érdeklődés éppannyira volt tudományos-intellektuális, mint amennyire – a kulturális örökség fogalmán keresztül – kultúra- és emlékezetpolitikai természetű. Meglehetősen gyorsan nagy, előbb nemzeti, majd nemzetközi kutatási projektek, konferenciák, workshopok, eszmecserek épültek rá, vagyis szerves része lett a ma globális tudományiparnak nevezett közegeknek.¹ Sőt, amikor az 1970–1980-as évek fordulóján, elsősorban német és francia kontextusban a kutatók érdeklődni kezdtek a téma iránt, látható volt, hogy az emlékezet iránti felfokozott tudományos figyelem összefüggésben állt a két ország múltfeldolgozási problémáival. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az Aleida és Jan Assmann, valamint a Pierre Nora által kezdeményezett és vezetett kutatások voltaképpen „csak” reagáltak arra a társadalmi feszültségre, arra az elégedetlenségre, mely a közelmúlttal kapcsolatban (Harmadik Birodalom, illetve a Vichy-Franciaország) e két országban elsőként fogalmazódott meg.

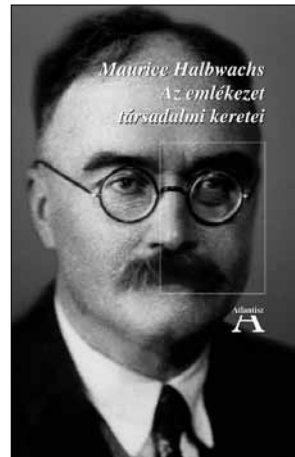
Az emlékezet problémájának ez a gyors, ugyanakkor visszás sikere magukat a kutatókat is meglepte, sőt bizonyos szempontból el is rettentette a kérdéskör további tárgyalásától. Jan Assmann, Pierre Nora, majd Jacques Revel, Paul Ricœur és mások is az emlékezet járványszerű terjedéséről beszéltek, ami a kritikai gondolkodás számára voltaképpen leértékeli a parttalanná vált jelenség értelmezését. Am attól, hogy a trendsetter kutatók korán felismerték a kérdés tárgyalásának politikai és gazdasági veszélyeit, az emlékezet kutatása még tovább virágzott: ebből született a *memory studies*.² A francia *Les lieux de mémoire* mintájára szárba szökkenek a német, osztrák, olasz, svájci, bolgár, magyar kutatások, a kulturális örökség problémája pedig betagozódott az egyes országok kultúrapolitikájába, vagyis – a műemlékvédelmet zárójelbe téve – a turizmusipar bevételei révén egy-egy ország kulturális márkájává vált. Ennek az emlékezetpolitikai és gazdasági konjunktuurának azonban a kérdés kritikai tudományos tárgyalása látta kárát.

Az emlékezet tárgyalása divattá vált, minimum a dolgozat címébe illet belevenni a szót, ha hódolni akart a kutató az Umberto Eco által keserédesen a „korszerűség édes gyümöl-

¹ Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*, Budapest, Kalligram, 2016.

² Sarah Gensburger: *Réflexion sur l’institutionnalisation récente des Memory Studies*, *Revue de Synthèse*, 2011/3, 411–433.

Atlantisz Kiadó
Budapest, 2018
 388 oldal, 3995 Ft

csének” nevezett mániának.³ Az 1980–1990-es évek fordulóján önállósodni kezdett az az emlékezetkutatás, amelynek ugyan volt néhány klasszikusa, mint a szociológus Maurice Halbwachs, a történész Pierre Nora vagy az irodalomtörténész Aleida Assmann, de voltaképpen alig rendelkezett lefektetett hagyománnyal, kidolgozott kutatásmódszertani alapokkal. Az így létrejött memory studies elmélettörténeti értelemben tehát roppant ingoványos talajra építkezett, hiszen a „studies”-ok mintájára átvett fogásokat és problémákat a társtudományoktól, ám azok elméleti háttérét többnyire homályban hagyta, nem tisztázta. Az itt tárgyalt kötet esetében voltaképpen az a kérdés, hogy a durkheimi szociológiából merített szemléletet hogyan fejlesztette, gondolta tovább Halbwachs, s ez az erősen durkheimianus világgép – annak előfeltevései nélkül – alkalmazható-e egyáltalán kortárs problémákra. Itt ugyanis az a korántsem lényegtelen kérdés vetődik fel, hogy egyáltalán mi az emlékezet, továbbá mit jelent annak „kollektív” jelzős szerkezettel ellátott variánsa, s mindennek mi a viszonya a társadalomhoz. Kovács Évának igaza van abban, hogy a nagy klasszikus társadalomelméletek mind számolnak a tradíció, az ismétlés, a mimézis, a rutin, végső soron az emlékezet szociológiai szerepével a társadalmi folytonosság és a csoportkohézió fenntartásában.⁴ Ez kiváltképpen igaz példának okáért a tudásszociológiára, gondoljunk csak Berger és Luckmann jól ismert művére, amelyben a „lerakódás” és a „tradíció” a közös társadalmi értelemvilág folytonosságának záloga.⁵ Ebből azonban még nem következik az, hogy az emlékezet valami szubsztancia lenne, melyet *önmagában* is vizsgálhatunk.

Sarah Gensburger francia szociológus az elmúlt években azon kevesek közé tartozott, akik hangot adtak annak, hogy jóllehet a memory studies címszó alatt megjelenő írások nagy előszeretettel hivatkoznak alapítóatyaként Maurice Halbwachusra, az 1925-ben megjelent *Az emlékezet társadalmi keretei* című könyvének nemegyszer olyan megállapításokat tulajdonítanak, melyek egészen egyszerűen idegenek mind a szerzőtől, mind a hivatkozott könyvet mélyen átható durkheimi szociológiától. Az Halbwachst alapszöveggként kezelő, a memory studies címszava alatt megjelenő írások diskurzuselemzésével Gensburger arra mutat rá, hogy *Az emlékezet társadalmi keretei* című könyvet inkább legitimáló hivatkozásként, mint valóban hadra fogható módszerként használja a kortárs kutatók egy része. Halbwachst érintő kritikáikban, melyekben emlékezetfelfogásának prezentizmusát, tárgyiasító jellegét és folytonossághiányát emelik ki, Gensburger szerint voltaképpen mai problémákat kérnek számon az 1925-ös szövegen, ugyanakkor eltekintenek a könyv létrejöttének kontextusától, valamint a mögötte álló durkheimi társadalomelméleti problémáktól.⁶ A francia szociológus voltaképpen azt lobbantja a memory studiesban érdekelt kutatótársai szemére, hogy nem ismerik a klasszikus durkheimi problematikából kibomló kollektív emlékezet kérdését, nem ismerik fel a durkheimi előzményeket, továbbá azt sem, hogy Halbwachs térhez és időhöz kötődő szociológiai elméletét adta az emlékezetnek, nem pedig univerzális kulturális elgondolását.

Halbwachs egyik legérdekesebb kritikusa Jan Assmann volt, aki *A kulturális emlékezet* című könyvének elején egyfelől áttekinti és összefoglalja a kollektív emlékezet fogalmával kapcsolatos tudnivalókat, másfelől Halbwachs bírálatából bontja ki saját kulturális teóriáját. Az első fejezetben mintegy tizennégy oldalt szentel Halbwachs emlékezetelméleté-

³ Vö. Umberto Eco: *Hogyan dívik a divat a kultúrában?*, in: *Az új középkor*, Budapest, Európa, 2002, 92.

⁴ Kovács Éva: *Az emlékezet szociológiai elméletéhez*, in: Bodor Péter (szerk.): *Emlékezet, identitás, díszkurzus*, Budapest, L'Harmattan, 2015, 237–260.

⁵ Peter L. Berger – Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*, Budapest, Jósözveg, 1998, 99.

⁶ Sarah Gensburger: *Halbwachs' Studies in Collective Memory: a Founding Text for Contemporary „Memory Studies”?*, *Journal of Classical Sociology*, 2016/4, 1–18.

nek rekonstrukciójára. Értelmezése, fogalomhasználata egy adott pontig rendkívül pontos, rögzíti azt, ami a memory studiesban korántsem evidens, hogy a kollektív emlékezet *csoport*hoz kötődik, tehát nem valamiféle osztársadalmi jószág értendő rajta, hanem a társadalom absztrakt fogalmának kisebb léptékű konkrét megvalósulásai hozzák létre. Assmann maga is megvédi Halbwachs emlékezetfelfogását a leggyakoribb félreértésektől, összegzését mégis úgy zárja, hogy „a (kollektív) emlékezet fogalmát gyűjtőfogalomként használjuk, s ezen belül »kommunikatív« és »kulturális« emlékezet közt teszünk különbséget”.⁷ Érdekes, hogy Assmann az idézett részben már zárójelbe teszi a kollektív szót, s ezzel a gesztussal afféle mindent magában foglaló gyűjtőfogalommá teszi azt. Saját kutatási céljai szempontjából persze logikusnak tűnhet e művelet, de főleg a kulturális emlékezet esetében oly mélységig oldja el Assmann saját koncepcióját az eredeti szöveg fogalmi problémáitól, hogy nehéz belátni, vajon miért is volt rá szüksége. Amíg a német kultúrákutatót voltaképpen egy kultúrákon átívelő, a rituális és a textuális koherencia fogalmához kapcsolódó, kultúraelméletté dúsított univerzális emlékezetelmélet lehetősége izgatja, addig a francia szociológus elképzelése mindvégig *konkrét* (megélt idő, belakott tér, valós csoport) marad.

Mint fentebb is utaltunk rá, az 1980-as évektől konjunktúrájukat élő emlékezetkutatások általában Halbwachsnak *Az emlékezet társadalmi keretei* című könyvéig vezették vissza a kutatástörténetet, ebből fakadóan jobbra elsikkadt az, hogy mit jelentett az emlékezet mondjuk a 19. századi pszichológia, pszichoanalízis, illetve filozófia számára. Ez annyiban érdekes csak, hogy a durkheimi szociológia problémavilágából érkező Halbwachs⁸ könyve a korábbi hagyományra adott *válasz*, hiszen attól az elképzeléstől óhajtotta eloldani az emlékezés jelenségét, mely szerint az az egyénben lejátszódó, individuális mentális folyamat volna. Nem véletlen tehát, hogy minduntalan azt emeli ki, kizárólag társas környezetben jön létre emlékezet (egy teljesen izoláltan élő embernek nincs emlékezete). E megállapítás mögött azonban ott munkált a durkheimi szociológia ember- és társadalomképe, mely radikálisan különbözött az ember elszigetelt, individuális felfogásától.⁹ Ezért társas és társadalmi (a *social* mindkettőt jelentheti) vezérlésű az emlékezet, mert az egyénnek itt is bizonyos kívülről érkező szabályoknak, normáknak kell megfelelnie, azzal a megszorítással, hogy Halbwachsnál egyén és csoport *viszonya* nem magától értetődő. Gimnáziumi tanára, Henri Bergson számára – mint Pléh Csaba rámutat – „a »valódi emlékek« személyesített világa az egyénnek az anyagi világtól való elválásának biztosítója volt. Bergson szerint az emberek kétféle én-standarddal élnek. Számára fontosabb az igazi, belső én, míg a külső én a társadalom számára megkonstruált életünk”.¹⁰ Ám Halbwachs szerint az emlékezés *folyamatában* a csoportnak van primátusa, az egyéni és a társas pedig egy egészet alkotnak. Ebben hallgatólagosan az is benne van, amit Némedi Dénes is megjegyyez, hogy Halbwachs nem állítja olyan élesen szembe az egyént a társadalommal, mint Durkheim.¹¹

Sőt, a csoport, a kollektivitás és a folyamatjelleg hangsúlyozása akarva-akaratlanul az interakciót helyezi előtérbe. „Egyaránt elmondható, hogy az egyén a csoport nézőpontjába helyezkedve emlékezik, illetve hogy a csoport emlékezete az egyéni emlékezetekben reali-

⁷ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 1999, 46.

⁸ John E. Craig: Maurice Halbwachs à Strasbourg, *Revue française de sociologie*, 1979/1, 273–292.

⁹ Gérard Namer: Postface: Rééditer *Les cadres sociaux de la mémoire* de Maurice Halbwachs, in Maurice Halbwachs. *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, Albin Michel, 1994, 299–367.

¹⁰ Pléh Csaba: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve, in: *Kollektív, társas, társadalmi*, Kónya Anikó et al. (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1999, 437–446, 441. Lásd még Roger Bastide: *Mémoire collective et sociologie de bricolage*, *L'Année sociologique*, 21. sz. (1970), 65–108.

¹¹ Lásd Némedi Dénes: *Klasszikus szociológia, 1890–1945*, Budapest, Napvilág, 2005, 122.

zálódik, nyilvánul meg”.¹² Vagy ahogyan később megfogalmazza: „Csak azzal a feltétellel tudunk emlékezni, hogy behelyezkedünk egy vagy több csoport nézőpontjába, és ha visszahelyezzük magunkat egy vagy több gondolatfolyamba”.¹³ A kollektív emlékezet fogalmán tehát egy csoport által életben tartott, azonosságképző jelleggel bíró társas-társadalmi visszatekintő gyakorlatot értünk. Ám korántsem az a célja, hogy a múltat rekonstruálja és megőrizze (ebben különbözik a történelemtudománytól), hiszen funkciója a társas-társadalmi *kohézió* megerősítése, nem pedig a hagyomány időtlen fenntartása. Ebben hallgatólagosan az is benne van, hogy ha a csoport tagjai elhalnak, akkor az általuk fenntartott, az emlékezeten nyugvó csoporttudat mindörökre elveszik. Jellegzetes szerepei közé tartozott például az, hogy rendies legitimitást biztosítson egy-egy nemesi családnak, ahol a nemesi vér fikciója nemegyszer az objektív értelemben vett múlt tudatos meghamisítását jelenti, továbbá az, hogy – Max Weber kifejezésével élve – hivatásrendi tudatot képezzen egy a modern társadalomban létrejövő szakma köré. Hallgatólagosan ide sorolható még az a nemzetközi szakirodalomban alaposan tárgyalt jelenség is, miszerint az első világháború után a frontról visszatért traumatizált katonák élményeik elaborálására „jártak össze” emlékezni. A háborús történetek elmesélésének célja nyilvánvalóan nem az volt, hogy „felelevenítsék” a félelem vagy a nyílt színi halál emlékét, hanem éppenséggel az, hogy feloldják az általa keltett, a mindennapi életben visszamaradt szorongást (melyet például a családjukkal nem tudnak megbeszélni, hisz számukra a frontélmény nem volt közvetlen tapasztalat). Vagyis az emlékezet célja nem a múlt rekonstrukciója volt, hanem az – ahogyan Halbwachsszal egy időben a pszichiáter Eugène Minkowski megfogalmazta –, hogy a megélt időt „kinyissák” a jövő számára.¹⁴

Ugyanakkor Berger Viktor egy írása arra hívja fel a figyelmet a kollektív emlékezet kapcsán, hogy Halbwachs szerint annak mindig van *térbeli* vonatkozása.¹⁵ Míg „benyomásaink egymást oltják ki (*se chassent l'une l'autre*), tudatunkban pedig nem marad meg semmi, [addig] a tér olyan valóság, amely fennmarad, [...] nem ragadhatnánk meg újra a múltat, ha nem őrizné azt meg a bennünket körülvevő anyagi környezet”.¹⁶ Márpedig ha időben és térben valósul meg, tehát társas-társadalmi gyakorlatot értünk rajta, akkor végképp egyértelművé válik az, hogy az emlékezet nem szubsztancia, hanem interakció terméke; pontosabban fogalmazva, az emlékezet maga a roppant illékony interakció. Halbwachs szerint ily módon az emlékezetnek nincs önmagában vett valósága sem, valóságosságát azokból a társadalmi keretből nyeri, amelyek újra és újra életre hívják, megformálják.¹⁷ Ebben a minőségében pedig az emlékezet végképp nem vonatkozhat valamiféle feltételezett össztársadalmi szintre, hiszen a társadalom nevű absztrakció tagjai egymással konkrét térben és időben nem tudnak kapcsolatba lépni, csakis annak kisebb léptékű megvalósulásáról, a csoporton vagy közösségen belüli emlékezőgyakorlatról beszélhetünk.

Azok a kutatók, akik a „kollektív emlékezet” jelzős szerkezet első részét elhagyják vagy az elsődleges szociológiatörténeti kontextustól eloldva alkalmazzák, olyannyira eltávolod-

¹² Maurice Halbwachs: *Az emlékezet társadalmi keretei*, Budapest, Atlantisz, 2018, 11.

¹³ Maurice Halbwachs: *Mémoire collective et mémoire individuelle*, in: *La mémoire collective*, Paris, PUF, 1950, 14.

¹⁴ Vö. K. Horváth Zsolt: Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák. Emlékezet és jövő a nagy háború után: Halbwachs és Minkowski elfelejtett könyvei, in: *Az emlékezet betegjei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájáról*, Budapest, Kijárat, 2015, 346–377.

¹⁵ Berger Viktor: Morfológia és kollektív emlékezet. A tér kategóriája Maurice Halbwachs szociológiájában, in: Szabari Vera, Takács Erzsébet, Pál Eszter (szerk.): *Vita publica. Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*, Budapest, ELTE TáTK, 2015, 25.

¹⁶ Maurice Halbwachs: *Mémoire collective et l'espace*, in: *La mémoire collective*, i. m., 93.

¹⁷ Jacy Alves de Seixas: Le „réel” chez Halbwachs. Réflexions sur les rapports entre mémoire collective et histoire, in: *Maurice Halbwachs: espaces, mémoire et psychologie collective*, Yves Déloye – Claudine Haroche (szerk.), Paris, Sorbonne, 2016, 79–90.

nak a benne foglalt társadalomelméleti problematikától, hogy eszmetörténeti szempontból nehéz velük mit kezdeni. Az emlékezet kutatásának megismerés-tudományi aspektusai azóta egy sor dolgot finomítottak Halbwachs megállapításain (ami a tudomány mozgását tekintve teljesen természetes dolog), így adódhatna a következtetés, hogy *Az emlékezet társadalmi keretei* című, majdnem százéves munka lefordítása legfeljebb elmélettörténeti, illetve eszmetörténeti szempontból kecsesítő. A memory studies felületességéből fakadó félreértések tehát éppen arra sarkallhatják a mai olvasót, hogy Halbwachs olvasása közben például eltűnjön azon, miért volt olyan fontos már mesterének, Durkheimnek a 19. század végén a kollektív képzet fogalma a kapitalizmus által feldúlt társadalmi szövet megértésekor, s hogyan kapcsolódik ehhez egy sajátos társadalomformáló – a korszak fogalmait szerinti – szocialista metapolitikai koncepció.¹⁸ Ennyiben természetesen a kollektív emlékezet sem értékmentes fogalom, hiszen a társadalom csoportokban, közösségekben működő formáit helyezi tárgylencséjére, implicit módon ezek szükségességét emeli ki – és ebben bizony hallgatólagosan az atomizált egyének kitettségeinek és magányának bírálata is megfogalmazódik. Innen nézve a kollektív emlékezet valójában a társadalmi kohézió egy illékony formája (ezért tér el minőségileg is a történelemtől), mely egyszerre épül az individualitás tiszteletben tartásának és a társas környezetben élő egyén másokra vonatkoztatott lényegének eszményére.

Amíg Halbwachsnál a kollektív emlékezet fogalma mindig csoporthoz kötődik, vernalikus, alulról képződő emlékezeti tevékenységnek nevezhető (melyet persze normalizálnak a társadalmi keretek), addig a ma dívó emlékezetpolitika kifejezetten hatalmi jellegű kezdeményezés. Ennek jegyében a mindenkori kormányzat nemegyszer történész szakértők tekintélyére hivatkozva újraértelmezi a múltat; ez a hatalmi jellegű intervenció különösen akkor problematikus, ha egy országban megrendül a demokratikus akaratképzés és beszűkülnek a kormányzat ellenőrzésének lehetőségei. Az emlékezetpolitika tehát mindig „felülről” érkezik, mindig autoritás áll mögötte, s jóllehet ebből nem következik automatikusan az, hogy rosszhiszeműen eleve hamis múltképet termelne, de a hatalom érdekvezérelte jelenléte miatt mindig érdemes gyanakodni. Az alulról képződő kollektív emlékezetet a gazdasági tényezők szempontjából pedig a neoliberais építőiparral szimbiózisban működő örökség- és fesztiválipar veszélyezteti leginkább, mely a tetszés szerint kitalált múltból gazdaságilag fenntartható, nyereségorientált szórakoztatóipart csinál. Úgy tűnik, a csoportemlékezet képzését a gazdasági és politikai szereplők mintegy „kicsavarják” a társadalom tagjainak kezéből, márpedig e politikai tanulságoktól sem mentes változás kifejezetten aktuális teszi Halbwachsnak az alulról képződő kollektív emlékezet formáiról szóló könyvének leporolását és alapos áttanulmányozását.

¹⁸ Vö. Émile Durkheim: *Sur la définition du socialisme*, *Revue philosophique*, 36. évf. (1893), 506–512.; Jean-Claude Filloux: *Durkheim et le socialisme*, Genève, Droz, 1977; Bruno Karsenti – Cyril Lemieux: *Socialisme et sociologie*, Paris, EHESS, 2017.

PRINT

ELŐFIZETÉSI AKCIÓ – TAVALYI ÁRAKON

A Jelenkor folyóirat a 2020-as évre is az előző évi áron fizethető elő. A lap így félévre 5940, egész évre 10 890 forintba kerül.

WEB

JELENKOR.PDF HAVI 500 FORINT AZ IRODALOMÉRT

A Jelenkor folyóirat PDF-formátumban is megvásárolható, lapszámonként mindössze 500 forintért. Sőt, aki a teljes 2020-as évre előfizet, kedvezményes áron, 5000 forintért hozzájut a folyóirat egész évfolyamához.